

ВСТУП

Спричинення шкоди та її відшкодування є поняттями права цивільного. У цих правовідносинах прийняте розділяти шкоду матеріальну та шкоду нематеріальну, або моральну.

У цьому збірнику будуть визначені саме відносини, що обумовлюють відшкодування нематеріальної (моральної) шкоди. При цьому слід мати на увазі, що внаслідок порушення цивільних прав особи, питання може стояти про відшкодування і матеріальної, і моральної шкоди. Однак ці відшкодування юридично не пов'язані між собою, не мають взаємного впливу, їх розмір також не має впливу один на один, до них застосовуються різні правові критерії і правова оцінка.

Сама по собі **моральна шкода** може розглядатися як **суспільна, громадсько-етична категорія**. Вона вимірюється і оцінюється громадянським суспільством через вироблені у цьому суспільстві норми моралі і відповідної суспільної поведінки особи чи групи осіб.

Як **правова категорія** моральна шкода виражається як втрати особи, що носять немайновий характер, внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Під немайною шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підірив довіри до її діяльності.

Як й усякі порушення цивільних прав осіб, спричинення моральної шкоди підлягає відшкодуванню у порядку, що визначений чинним законодавством.

Саме ці правовідносини будуть висвітлені у цьому виданні. Пропонуємо практичні та методичні поради, коментарі та профільне законодавство, а також актуальну судову практику (звертаємо увагу на новації у правових підходах ВС щодо моральної шкоди).

Це видання розраховане на здобувачів юридичної освіти, їх викладачів, практикуючих правників, а також на вдумливу увагу інших зацікавлених читачів.

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ТА ЇЇ ВІДШКОДУВАННЯ

Загальні правові вимоги щодо моральної шкоди та її відшкодування містить стаття 23 Цивільного кодексу України:

Стаття 23. Відшкодування моральної шкоди

1. Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

2. Моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

3. Якщо інше не встановлено законом, моральна шкода відшкодовується грошовими коштами, іншим майном або в інший спосіб.

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.

4. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування.

5. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

*(Із змінами, внесеними згідно із
законами України від 22.12.2005 р. № 3261-IV,
від 13.05.2020 р. № 590-IX)*

При цьому відшкодування моральної (немайнової) шкоди є одним зі способів захисту цивільних прав та інтересів (пункт 9 частини другої статті 16 Цивільного кодексу України):

Стаття 16. Захист цивільних прав та інтересів судом

1. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

2. Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

3. Суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень частин другої – п'ятої статті 13 цього Кодексу.

*(Із доповненнями, внесеними згідно із
Законом України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII)*

Слід звернути окрему увагу на приписи ч. 3 вказаної статті, що посилається на ст. 13 ЦК. Тут мова йде про те, що користування цивільними правами має свої розумні межі і за певних обставин ці права можуть бути **позбавлені права захисту**:

Стаття 13. Межі здійснення цивільних прав

1. Цивільні права особа здійснює у **межах**, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.

2. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині.

3. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

4. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства.

5. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція.

6. У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені частинами другою – п'ятою цієї статті, суд може зобов'язати її припинити

зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом.

Як вже було вказане, під **моральною шкодою** слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Відповідно до чинного законодавства **моральна шкода може полягати, зокрема:**

- у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації;
- моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я;
- у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної);
- у порушенні прав, наданих споживачам;
- у порушенні інших цивільних прав;
- моральних переживаннях у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом;
- у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми;
- при настанні інших негативних наслідків.

Під немайною шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи піддрив довіри до її діяльності.

ЦК України передбачає, що **підставами для відшкодування моральної шкоди можуть бути:**

- порушення майнових (ст. 386, ст. 396 ЦК України);
- особистих немайнових прав особи (ст. 280 ЦК України), а також зобов'язань у випадках, передбачених договором або законом або розірвання договору (ст. 611 ЦК України);
- прийняття неправомірних рішень, а також дій чи бездіяльності органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (ст. 1167 ЦК України);
- заподіяння каліцтва, іншого ушкодження здоров'я або смерті особи (ст. 1168 ЦК України) тощо.

Моральна шкода, завдана неправомірними діями чи бездіяльністю, **відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини. Незалежно від наявності вини** відшкодовується шкода у випадках, передбачених ч. 2 ст. 1176 ЦК України.

Стаття 280. Право фізичної особи, особисте немайнове право якої порушено, на відшкодування шкоди

1. Якщо фізичній особі внаслідок порушення її особистого немайнового права завдано майнової **та (або) моральної шкоди**, ця шкода підлягає відшкодуванню, крім випадку неумисного повідомлення викривачем недостовірної інформації про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» в порядку, передбаченому зазначеним Законом, яка підлягає спростуванню.

(Із змінами, внесеними згідно із Законом України від 17.10.2019 р. № 198-ІХ)

Стаття 386. Засади захисту права власності

1. Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності.

2. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

3. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та **моральної шкоди**.

Стаття 396. Захист речових прав на чуже майно

1. Особа, яка має речове право на чуже майно, має **право на захист цього права**, у тому числі і від власника майна, відповідно до положень глави 29 цього Кодексу.

Стаття 611. Правові наслідки порушення зобов'язання

1. У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;

2) зміна умов зобов'язання;

3) сплата неустойки;

4) відшкодування збитків та **моральної шкоди**.

2. У разі порушення боржником негативного зобов'язання кредитор незалежно від сплати неустойки та (або) відшкодування збитків і моральної шкоди має право вимагати припинення дії, від вчинення якої боржник зобов'язався утриматися, якщо це не суперечить змісту зобов'язання. Така вимога може бути пред'явлена кредитором і в разі виникнення реальної загрози порушення такого зобов'язання.

(Із доповненнями, внесеними згідно із Законом України від 23.03.2017 р. № 1984-VIII)

Стаття 1167. Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду

1. Моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті.

2. Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала:

1) якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;

2) якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт;

3) в інших випадках, встановлених законом.

*(Із змінами, внесеними згідно із
Законом України від 13.04.2012 р. № 4652-VI)*

Стаття 1168. Відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи

1. Моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів.

2. Моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю.

Також **напряму право на відшкодування моральної шкоди** передбачено у різних нормативних актах:

у ст. ст. 39, 216, 225, 226, 230-233, 611, 386, 700, 1076 ЦК України;

у Законах України «Про захист прав споживачів»; «Про інформацію»; «Про охорону праці»; «Про телебачення і радіомовлення»; «Про режим іноземного інвестування»; «Про звернення громадян»; «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» та іншими нормативними актами.

Зазвичай питання про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, зокрема, вирішується, у таких поширених **випадках**:

поширення, у тім числі через засоби масової інформації, відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво;

відшкодування шкоди, завданої майну та здоров'ю (наприклад, у зв'язку з дорожньо-транспортною пригодою, залиттям квартири);

порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

прийняття незаконних рішень, а також дії чи бездіяльність органу дізнання, судового слідства, прокуратури або суду;

вчинення корупційного діяння;

вчинення злочину;

пошкодження майна;

завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки.

Зрозуміло, що перелік цей не має вичерпного характеру і вірогідні інші випадки порушення прав особи, які делегують обов'язок щодо відшкодування моральної шкоди. Однак, нині це вже не дуже важливо, оскільки у вересні 2020 року Верховний Суд змінив свою правову позицію і визначив, що відшкодування моральної шкоди має відбуватися у бідь-яких випадках, коли наявне порушення цивільних прав особи, незалежно від того, чи передбачено законом напряду відшкодування моральні шкоди у конкретних правовідносинах (більш докладно див. у подальших матеріалах).

ПОРЯДОК ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Враховуючи складність правовідносин щодо відшкодування моральної шкоди, постає питання, **чи можливо таке відшкодування у позасудовому порядку та чи вірогідний лише судовий порядок відшкодування моральної шкоди?**

Вищезгадана стаття 23 ЦК не дає пряму відповідь на це запитання, але не містить застережень, ст. 16 ЦК за своїм змістом і назвою регулює саме судовий захист порушених прав і не містить ані приписів, ані застережень щодо позасудового порядку захисту порушених прав, відшкодування моральної шкоди тощо.

Таким чином, виходячи із загальних принципів права цивільного, слід надати позитивну відповідь на поставлене вище запитання. Тобто слід визнати, що за певних умов **можливий позасудовий порядок відшкодування моральної шкоди.**

Таке відшкодування полягає у добровільному договірному порядку відшкодування порушеного права, або інакше кажучи добровільної компенсації. Це пояснюється тим, що будь-яка шкода, моральна тощо, є результатом протиправних вчинків, відшкодування яких у кінцевому підсумку являє собою **компенсацію**. Така компенсація на практиці полягає у матеріальному відшкодуванні, переважно грошовій виплаті певної, узгодженої сторонами суми. Така компенсація є продуктом **досягнення згоди** заподіювача шкоди та потерпілої сторони. Вказана згода має бути оформлена у звичайній для права цивільного формі, тобто угоді, договорі, яка передбачена ЦК. Як правило в цій угоді вказана виплата формулюється як компенсація, яка охоплює усі вимоги потерпілого, включаючи і моральну шкоду. Також зазвичай прописується важлива позиція, яка визначає такі складові:

сторони досягли згоди щодо компенсації і її розміру;

вказана компенсація задовольняє усі претензії потерпілої сторони і інших претензій немає.

Включати до угоди (договору) приписи щодо відмови від права на звернення до суду недоцільно, оскільки за принципами права цивільного така відмова є нікчемною.

Але найчастіше з питань відшкодування моральної шкоди звертаються саме до суду. Основним «камнем спотикання» є **визначення розміру відшкодування**, який сторони не можуть узгодити, а тому покладаються на рішення суду.

Отже, переходимо плавно до **судового порядку відшкодування моральної шкоди**. І починаємо із **визначення розміру такого відшкодування**.

Одразу слід зауважити такі особливості, які мають вплив на визначення розміру відшкодування моральної шкоди у суді:

розмір відшкодування моральної шкоди входить до предмета доказування. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. При цьому жодні докази для суду не мають для суду заздалегідь встановленої

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ТА ЇЇ ВІДШКОДУВАННЯ	4
ПОРЯДОК ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ.....	10
НОВАЦІЇ У СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО СТЯГНЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ.....	16
ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ У СПРАВАХ ПРО СТЯГНЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ.....	18
ПОСТАНОВИ ПЛЕНУМУ ВСУ ЩОДО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ	370
ПОСТАНОВА ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»	370
ПОСТАНОВА ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ від 29 грудня 1992 року № 14 «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками»	379
ПОСТАНОВА ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»	389
ПОСТАНОВА ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ № 6 від 27.03.92 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди».....	402
ПРОФІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО	421
ЗАКОН УКРАЇНИ «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»	421
ЗАКОН УКРАЇНИ «Про судовий збір»	429